

ЇБРАЗИ МІСТА НА ТЛІ ЕПОХ

АНТОЛОГІЯ

УПОРЯДНИК

В. М. ЗАРУБА

Дніпро / ЛІРА / 2025

УДК 94(477.63-25)
О-23

О-23 Образи міста на тлі епох. Антологія / упор. В. М. Заруба. — Дніпро: Ліра, 2024. — 556 с.

ISBN 978-617-8519-24-7

Пропонований історико-джерелознавчий збірник складається з наративних документів, в яких простежується історія міста на Дніпрі від заснування до 1920 р. Це усні оповіді, листи, щоденники, меморії, подорожні нотатки, життєві спомини. У них перед читачем постануть образи як самого Міста (вулиці, сади, фабрики, слобідки, храми), так і державних установ та освітніх закладів (народного училища, гімназії, семінарії), вчителів, громадських діячів, губернаторів, релігійних достойників, а також відомих людей, які замешкали чи побували тут: Л. Глоби, К. Роде, С. Контеніуса, І. Інзова, О. Пушкіна, А. Фабра, М. Балліна, І. Манжури, О. Єгорова, А. Синявського, В. Біднова, Д. Яворницького та ін. Упорядник присвячує видання 280-й річниці заснування запорозькими козаками у 1743 році поселення, з якого з часом виросло Місто.

УДК 94(477.63-25)

ISBN 978-617-8519-24-7

© Заруба В. М., 2025
© ЛІРА, 2025

МІСТО НА ДНІПРІ В МЕМОРІАЛЬНІЙ ТРАДИЦІЇ КІНЦЯ XVIII — ПОЧАТКУ XX СТ.

*Місто, Місто! Де твоє обличчя? До кого твій ключ?
Угрузло ти в глейке mnogorichchya — темне, як ніч!*

З поезії Павла Тичини

ПЕРЕДМОВА Наше місто, у своїй майже трьохсотлітній історії, пережило кілька перейменувань. Материнське поселення Половицю назвали Катеринославом, Катеринослав — Новоросійськом, Новоросійськ — знову Катеринославом, потім Катеринослав став Січеславом, Січеслав — знову Катеринославом, який невдовзі перетворили на Дніпропетровськ, а Дніпропетровськ віднедавна компромісно назвали Дніпром. Його історичний архів згорів, а цвинтарі варварська влада зрівняла з землею. Тому спогади очевидців залишаються єдиним важливим і достовірним свідченням минулих епох, які це місто пережило. За 280 років його існування склалася певна наративна традиція міських образів і обрисів, які малювали у своїх листах, меморіях, нарисах та репортажах його сучасники — мешканці та гості, які відвідували Місто.

В історичному джерелознавстві вже від його початків стало аксіомою, що его-документи — до яких належать мемуари, подорожні нотатки та епістолярій — мають значний інформаційний потенціал для дослідника минулого. Адже вони дають змогу пізнання історії через авторське его сучасника, дозволяють глибоко дослідити ті суспільні явища та процеси, які пройшли повз увагу актових джерел. При цьому максимально правдиво відображають дійсність, яка давно пішла за горизонт, більш детально та яскраво відтворюють як окремі події, так і характерні риси й особливості певних людей та цілих епох. Їхнє значення зумовлено також насиченістю спостережень та роздумами про описувані події з яскравим відображенням колориту, подробиць життя людей та їхніх настроїв через світобачення автора нотаток.

На сьогодні існує понад сотню меморіальних наративів з різних аспектів історії Міста на Дніпрі. Це і спогади безпосередніх очевидців (М. Коржа, Д. Горяїнова, А. Фадєєва, Д. Дорошенка, І. Мазепи), подорожні нотатки та репортажі (П. Сумарокова, П. Шалікова, О. Воєйкова, Ф. Вігеля, І. Вернета, Н. Лонгінова), листи (І. Срезневського,

В. Белінського, М. Лонгінова), щоденники (В. Урусової, А. Стародубова), автобіографії (В. Ярославського, С. Андрієвського, О. Алєєва), меморіальні дослідження (Феодосія Макаревського, В. Машукова). Поза сумнівами, означений мемуарно-наративний комплекс, який так вдало склався, є важливою складовою частиною історичного пізнання глобального і локального, загального та індивідуального в історії поселення. Тому немає потреби зупинятися детально на характеристиці і класифікації цього роду історичних джерел, наголошуючи на їхній важливості в дискурсі вивчення минулого Дніпра. Об'єктом в них виступає Місто в його урбаністичному комплексі, а предметом — окремі вулиці, споруди, мікрорайони, керівники, знаменитості, люди, які визначали його обличчя і сутність. Хронологічно меморіальна традиція про Місто на Дніпрі охоплює фактично всю його історію. Автори виступають переважно як люди неупереджені, у більшості як сторонні, не місцеві мешканці, або що мешкають у ньому віднедавна. Їхні свідчення, доповнюючи одне одного, дають змогу зримо побачити доволі реалістичний і правдивий образ Міста на тлі кількох епох — від прикінцевих десятиліть XVIII ст. до початку 20-х років XX ст.

ПОЧАТОК:

СЛОБОДА ПОЛОВИЦЯ

Мемуарний наратив переконує нас, що МІСТО почалося з Половиці. І сталося це у 1743 р. заснуванням козаком Лазарем

Глобою хутора над Дніпром, навпроти Монастирського острова. За короткий час він обріс дворищами та садибами і складався вже із шести кутків, розкиданих на значній території понад потоками Половицею та Жабокрячем, які впадали у Дніпро. Таке собі рибальське село із шести вулиць. У 1751 р. Половиця з'явилася на Генеральній мапі Де Боксета як слобода.¹ А до 1778 р. тут уже було доволі велике козацьке поселення. І теж позначене на мапі Саксаганського повіту. З часом Половиця стала джерелом, з якого поступово зросло губернське місто, як із зерняти виростає величне дерево. Хоча жолудь і дуб зовсім не схожі між собою. Означені метаморфози не могли не відбитися не лише в актових документах, але й в меморіальній традиції.

Хронологічно найдавніший опис Половиці знаходимо в оповіданнях одного з тамтешніх мешканців, козака Микити Леонтійовича Тарана

¹ Эварницкий Д. И. Карты Украины и Запорожья и планы Днепра. Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. Москва, 1908. С. 51–60. Яворницкий Д. История города Екатеринослава. Днепропетровск: Промінь, 1989. С. 39.

Козацький хутір у Придніпров'ї. З такого хутірського поселення запорожців починалася й Половиця

(1731–1835), прозваного на Січі Коржем.² Хоча це джерело і є до певної міри ненадійним, все ж воно відображає задокументовані реалії, до того ж наразі іншого і кращого немає. Розповідь Коржа записана, опрацьована й упорядкована у 1831 р.³ Носій меморії засвідчував, що коли його батьки переселилися із Кобеляків до Нового Кодака, то на місці сучасного Сіті було не більше ніж шість хат, в яких жили козаки Федір Крошко, Андрій Токар, Лазар Глоба, Гнат Каплун, сам Корж з родинами і пахолками та інші.⁴

Єпископ Феодосій (Олександр Макаревський) теж, зі слів відомих йому старожилів, повідомляв про два великі допливи нового населення у слободу та про осадження нових хуторів Бобиря (Бубиря) і Войцеховича біля входів до крутих ярів — відповідно Сухого та Кленового. За його інформацією вже близько 1750 р. по балках Бобиревій та Войцеховій оселилося багато неодруженого козацтва зимівниками та хуторами. У 1768 р. сам генерал Ісаков,⁵ головний командир Новоросійської губернії, під час перебування в Новому Кодаци, відвідував Половицю, милувався її величною місцевістю і кілька годин із задоволенням слухав розповіді про неї балакучих запорожців Івана Тикви та Петра Бубиря.

² Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса: В городской типографии, 1842. С. 55–77.

³ Біднов В. О. «Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа» та його походження і значіння. Прага, 1925.

⁴ Устное повествование бывшего запорожца Никиты Коржа. С. 55–57.

⁵ Ісаков Олександр Степанович (1730–1794) — генерал-майор, губернатор (командир) Новоросійської губернії у 1764–1770 рр.

А в годину лихоліття, під час татарського нападу 1768 і 1769 рр., заради порятунку себе і добра свого, тут збільшилася кількість як неodrужного, так і сімейного козацтва. Потім, після розорення Запорозької Січі у 1775 р., багато запорожців прийшли з Чортomla до Половиці, як у слободу далеку від битого шляху, а тому затишну та спокійну.⁶

Ще одна мемуаристка, корінна жителька Міста, українка Горпина Понятовська, наслухавшись у дитинстві переказів діда, стверджувала, що в Половиці жили запорожці, які й поселили цю слободу. Вели вони звичне господарство, сіяли та жали, розводили худобу, коней, овець, виробляючи різноманітну продукцію. Ходили між іншим у походи і привозили собі в домівки багато різного добра та золота. Навколо ж їхніх зимівників ріс очерет на непролазних болотах, в яких водилося повно степових змій, «а вовка стільки було, що і вовчі чоботи носили і в вовчих кожухах ходили».⁷

Меморіальна традиція також започаткувала спроби пояснити походження назви слободи. Першим запропонував доволі наївну інтерпретацію той таки Микита Корж. За його словами, у цих місцях, починаючи від Старого Кодака і до Нових Кайдаків по всій горі, росло так багато полуниць, що навіть колеса, коли їдеш возом, забарвлювалися в червоний колір. «Від такої надзвичайної й нечуваної рідкості та з подиву людського названа ця місцина пращурами нашими, запорожцями, Половицею, тобто та, де є безліч полуниць».⁸

Його респондент, а за сумісництвом редактор і видавець, єпископ Гавриїл (Василь Розанов), розуміючи що то вигадка, зробив примітку, що таке пояснення навряд чи є достовірним. І вже від себе додав, що «назвисько видать походить від першого мешканця — такого собі козака Половика».⁹ Щоправда, ні усні, ні писемні джерела наших знань такого прізвища в Надпоріжжі не зафіксували. Вже опісля них робилися й інші спроби прив'язати назву до якогось Половця чи половців, а Д. Яворницький об'єднав її з річкою Половицею, яка, на його думку, означала половинну частину чогось (тобто від слова «половина»).

Насправді ж широка і довга долина понад Дніпром, по якій текли з глибоких ярів безіменні протоки, була густо поросла степовою

⁶ Феодосий (Макаревский А. Г.). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав, 1880 р. С. 148–149.

⁷ Воспоминания старухи Аграфены Понятовской из местечка Игрени Новомосковского уезда. Екатеринославский юбилейный листок (ЕЮЛ). Екатеринослав, 1887. № 12. С. 108.

⁸ Устное повествование бывшего запорожца Никиты Коржа. С. 58–59.

⁹ Устное повествование бывшего запорожца Никиты Коржа. С. 55.

травою з тоненькими колосочками, яка здавна називалася полОвиця¹⁰ (з наголосом на друге «о»). *Половиця* — польова трава; корінь слова «пол», тобто «поле». Звідси і «полова» — ошурки (лушпиння) злакових культур. Узагальнено — трава, яка в полі половіє, тобто жовтіє. Яскраво-зелена весною, вона швидко тьмяніла й вигорала під сонцем, стаючи жовто-золотою, половіючи (жовтіючи) по рівнині. Також і масть тварин, наприклад — віл половий, тобто світло-рудого кольору.¹¹

Мешканці Нового Кодака випасали тут худобу і, женучи її, говорили: «Їдемо на пашу в полОвицю», тобто в густі трави вівсюга.¹² Або: «Скотину вже напували в полОвиці». Так ця місцина, а з нею долина і найбільш повновода річечка дістали назви — ПолОвиця. А коли з'явилися там хутори, їх теж назвали об'єднавчою назвою — слобода (вільне поселення) в половиці, або ПолОвиці. Найближче до цього розуміння у свій час підійшов український етнограф, поет і фольклорист Іван Манжура.¹³ Але дуже «вчені» достойники не сприйняли його версії, взяли на глум.

Документи січового архіву¹⁴ неспростовно доводять, що Половиця була заселена українцями, вихідцями з лівобережжя та правобережжя Наддніпрянщини, які й принесли зі своєї мови назву поселенню. До 1787 р. серед мешканців слободи згадуються такі імена та прізвища, як Лазар Глоба, Андрій Мандрика, Макар Таран, Гнат Каплун, які були полковими осавулами, а також полковий хорунжий Данило Косолап, домовласники Федір Крошко, Андрій Токар, Микита Корж, Іван Тиква, Петро Бубир, Федір Скок, Василь Кияниця, Сухач (Сохач), Дій, Таран, Войцехович. Усі вони були козаками — запорожцями чи з Гетьманщини. До 1793 р. євреїв тут не було. Вони мешкали в Новому Кодаці, де залишили по собі старий єврейський цвинтар.

Опис Половиці після падіння Запорозжя подає нам невідома ностійка меморії, яка, маючи вже повних 95 років, улітку 1873 р. розповідала про своє життя фольклористу та етнографу Якову Новицькому. Тобто народилася вона приблизно 1778 р. З її пам'яті слобода постає як доволі велике та заможне поселення, яке широко розкинулося на

¹⁰ Словарь української мови: в 4-х т. / за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. Т. 3. С. 286. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 8. С. 87, 89. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 465.

¹¹ Означене надibuємо у П. Мирного, М. Рильського, Ф. Бурлаки та інших.

¹² У П. Чубинського: «Вівсюгої полОвиці та й не хоче їсти».

¹³ Манжура І. К вопросу о происхождении слова «половица». *ЕЮЛ*. 1887. № 11. С. 94–95.

¹⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713–1776 рр. Довідник. Київ, 1994.

великому просторі від берегів Дніпра до схилів круч та проваль ярів. Своєму слухачеві вона повідомляла, що слобода була чималенька і люди жили все заможні, багато мали худоби, коней, хліба, сіна, бджіл. По горі стояли козацькі вітряки, криті очеретом. На Дніпрі теж були водяні млини на байдаках. Козацькі хати були великі і малі, а хата від хати стояли далеко. Городини були від гори і аж до самісінького Дніпра. По горі росли густі сади, а по низах розкинулися широкі левади, на яких вирощували овочі.¹⁵

І за словами М. Л. Коржа Половиця й після атакування Січі ще довго існувала. Що вона собою являла у 1778–1786 рр. бачимо на збережених мапах. Згідно із цими спеціальними документами, слобода складалася із більше як двох десятків кутків і, простираючись в довжину і ширину, займала доволі значну площу побіля виходів Довгого, Кленового та Сухого крутих ярів аж до берега Дніпра.¹⁶

У зв'язку з ліквідацією Нової Січі в 1775–1776 рр. Половиця пережила другий значний вплив козаків-переселенців із загарбаних окупантом зимівників, що опинилися в руках московських офіцерів та поміщиків. Прибульці селилися хаотично, незважаючи на вже устійнену займанщину, потісняючи корінних мешканців. Але засновник Міста Лазар Глоба, замешкавши вже як приватна особа, зберіг свої статки та маєтки, які надбав у попередні роки завдяки підприємницькій діяльності. Він продовжував володіти чималою садибою з садом та полем понад Соборною горою, а також придбав велику ділянку землі в районі озер, під Кленовим яром.

У жовтні 1779 р. громада державної слободи Половиці, очолена Л. Глобою, «при 125 дворах, за власним сердечним бажанням і згодою, виявила намір своїм коштом влаштувати у себе дерев'яну церкву на честь святих апостолів Петра і Павла, з належним забезпеченням її та з відведенням 120 десятин землі майбутньому причту її, і попросила в консисторії законного розпорядження у цій справі».¹⁷ Дозвіл отримано і доволі велику дерев'яну церкву збудовано. Але щойно споруджений храм 6 серпня 1783 р. серед білого дня з невідомих причин спалахнув у верхів'ї і за годину згорів.¹⁸ Це був дуже поганий знак — «вестник бедствий грядущих».

¹⁵ Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 г. Екатеринослав, 1911. С. 29–30.

¹⁶ Харлан О. В. Половиця в епіцентрі сучасного міста. Рекомендований бібліографічний покажчик. Дніпро: ДОУНБ, 2019. С. 13–20.

¹⁷ Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания. С. 149–150.

¹⁸ Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания. С. 152.

*Катеринослав у Половиці з двома церквами. 1799 рік.
Вигляд з Монастирського острова на Дніпрі.
Мал. О. Харлана за прорисовками В. Тимофійенка*

На 1779 р. Половиця нараховувала 125 дворів,¹⁹ а у 1784 р. (за даними В. Біднова) мала 130 хат (дерев'яних та мазанок), 5 водяних млинів, 3 кузні і 771 жителя. На 1790 р. у Половиці (!) вже було 155 дворів і 1 450 жителів.²⁰ Тому, коли після анексії 8 квітня 1783 р. Криму татари перестали бути жахом наддніпрянських земель, створено Катеринославське намісництво і виникла ідея про побудову у величому і привабливому місці нового великого адміністративного центру для всього примученого краю, то вибір одіозного Г. Потьомкіна впав саме на цю густо заселену місцину. Так, поселення дніпрових рибалок та кравців, які збували свою продукцію мешканцям Нового Кодака, стало губернським містом побіля Дніпра на садибах згаданих хуторів та кутків.

Око всемогутнього фаворита впало не лише на слободу, а й на обжитий квітучим яблуневим садом маєток Лазаря. У 1785 р. князь Тавриди його просто «віджав» у козака. «А через те, що мій товариш, вже згаданий Глоба, був дуже охочий до садівництва, — твердить М. Корж, — то зайняв собі невеличку ділянку для саду неподалік од

¹⁹ Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания. С. 149.

²⁰ Владимиров М. М. Первое столетие города Екатеринослава. 1787 — 9 мая 1887 г. Доклад Екатеринославской Городской Управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года. Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 1887. С. 210.

нас, біля озера, вгору по Дніпру, де нині фабрики. Засадивши садом і ту місцину, зайняв ще таку ж площу і розвів дивовижний сад».²¹ За свідченням Аполлона Скальковського Г. Потьомкін ніби-то купив садибу на Соборній горі за 3 000 рублів,²² що неймовірно дорого як на ті часи. Проте єпископ Гавриїл вважав, що сума була значно меншою і складалася з 500 рублів, що вже більш достовірно.²³

СЛОБОДА СТАЄ МІСТОМ

Готуючи анексію Криму²⁴ і продовжуючи адміністративні реформи, Катерина II та її ініціативний Г. Потьомкін дійшли думки про об'єднання Новоросійської та Азовської губерній в одну адміністративно-територіальну одиницю. Імператорським указом від 30 березня 1783 р. їх злило в одне Катеринославське намісництво із 12 повітів. 22 січня 1784 імператриця підписала ще один указ,²⁵ яким звеліла розділити щойно утворене намісництво на 15 повітів і побудувати на зовсім новому місці нову губернську столицю, назвавши її Катеринославом: «Сей город полагается устроить у самого берега Днепра по течению онаго с правой стороны, близ казенного села Половицы, против острова, называемого Монастырским и сделанного до него через Днепр каменного пересыпа, на возвышенном и довольно просторном месте, способствующему к обширному распространению зданий».²⁶

Так Половиця стала Катеринославом — містом «слави Катерини». І вже в далекі нині 30-ті роки ХХ ст. найвидатніший історик Міста Дмитро Яворницький у канонізованій «Истории города Екатеринослава»²⁷ з перших рядків констатував як незаперечний і доконаний факт, що «город Екатеринослав — всецело творение князя Г. А. Потемкина!». Далі, він мав рацію.

Означене підтверджує лист від 4 жовтня 1786 р. до «матушки Каті» «мілого друга Гріші», який писав, кладучи до її «священних

²¹ Устное повествование бывшего запорожца Никиты Коржа. С. 57.

²² Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Т. II. Одесса, 1853. С. 106.

²³ Гавриил (Розанов). Историческая записка о заложении в городе Екатеринославе соборного, кафедрального Преображенского, ныне там существующего храма и о начале самого города Екатеринослава. Одесса: Городская типография, 1846. С. 5–10.

²⁴ Остаточно загарбаний московитами 8 квітня 1783 р. (Маніфест Катерини).

²⁵ ПСЗ РИ. Т. 22. С. 10–11.

²⁶ Описи Степової України останньої чверті XVIII — початку XIX ст. *Джерела з історії Південної України*. Т. 10. Запоріжжя, 2009. С. 152.

²⁷ Яворницкий Д. И. История города Екатеринослава. С. 24.

стоп» проекти споруд «знаменитого і найвеличнішого у світі Міста».²⁸ «По-перше, наслідуючи собор святого Павла, що поза Римом,²⁹ тут храм прекрасний, присвячений Преображенню Господньому, на знак, що країна ця зі степів безплідних перетворена на рясний вертоград, а житло звірів — у сприятливий притулок людям, з усіх навколишніх країн. Крамниці півколом на кшталт Пропілеїв³⁰ або брами Афінської з біржею та театром посередині. Імператорські палати, де житиме і генерал-губернатор, у величому стилі грецьких і римських будівель, маючи посередині чудову й розлогу залю. Архієпископія при соборній церкві Преображення з дикастерією³¹ та духовною школою. Позаяк створювана губернія має бути військовою, то на честь заслужених старих воїнів збудувати будинок інвалідів з усіма можливими вигодами і з належною пишнотою. Будинок губернаторський, віцегубернаторський, будинок дворянський та аптека. Фабрики сукняна та шовкова. Університет купно з Академією музичною чи консерваторією. Для всіх цих будівель досить різних запасів заготовлено, та вже й використовується 200 тисяч рублів, що залишилися від екстреної суми».³²

Тобто в Місті, як пересвідчуємося, мало б бути багато дечого пишного та величного, що наміряв та нафантазував собі Гріша. Можливо, через це польський поет Адам Нарушевич назвав Половицю новими Афінами, а самі засновники — південною Пальмирою.

А про те, як 9 травня 1787 р. українську слободу Половицю перетворювали в московський губернський центр, про сакральну і понад те сакраментальну церемонію відкриття нового адміністративного осідку, маємо кілька наративів: розповідей, спогадів та нотаток очевидців. Автентичні описи проходження урочистої процедури, освячення магічними діями доконаного факту і збору високоповажних гостей знаходимо у М. Коржа, Д. Горяїнова, Л. Сеґюра, К. Людольфа, Гавриїла та в похідному кур'єрському журналі подорожі августійшої мандрівниці.

За словами очевидців, раніше ніколи не бачила бідна Половиця такого сонму високих гостей та й більше ніколи не побачить. Крім самої Катерини II, тут були присутні не лише всемогутні

²⁸ Собственноручные бумаги князя Потемкина-Таврического. Начертание города Екатеринослава. 4 октября 1786 года. *Русский архив*. Москва, 1865. № 4. Столбцы 393–395.

²⁹ Тобто величний собор св. Павла у Лондоні споруджений впродовж 1675–1708 рр.

³⁰ Пропілеї — парадний (тріумфальний) проїзд чи прохід, прикрашений з обох боків портиками (колонадою).

³¹ Тобто духовною консисторією.

³² Собственноручные бумаги князя Потемкина-Таврического. Ст. 393–395.

генерал-фельдмаршали князь Г. Потьомкін та граф П. Рум'янцев (а з ними вся придворна челядь і рать), але також такі європейські достойники та дивовижі, як австрійський посол граф Людвік фон Кобенцль, австрійський генерал граф Франц-Йосип Кінський, неаполітанський дипломат граф Гульєльмо Костантіно де Людольф, великий коронний гетьман Франциск Ксаверій Браницький, німецький принц Карл Генріх Нассау-Зіген, італійський композитор і капелмейстер Джузеппе Сарті, посол Франції граф Луї-Філіпп де Сеґюр, іспанський герцог Себастьян де Міранда, професор Геттінгенського університету хірург європейської слави Джованні Алессандро Брамбілла та дуже багато інших. Окрасою кортежу став граф Фалькенштейн, під личиною якого сховався імператор Священної Римської імперії Йосип II. Навіть у столиці в імператорському палаці не можна було зустріти їх усіх разом і в такій кількості.

Насамперед звернемося до спогадів де Людольфа, який повідомляв, що лише Йосипа II супроводжували генерали, два секретарі, священник, хірург і два офіцери його гвардії, його пошт складався з кільканадцяти людей прислуги та восьми екіпажів. Ніколи ще не мандрував він так помпезно. На хуторі козака Іванька, перед Новим Кодаким, відбулося його перше побачення з імператрицею Катериною, яка мала покласти перший камінь у заснування нового міста, серед степу. І хоча на будівництво вже призначено кілька мільйонів, залишається вирішити питання, як і ким його населити.

Поважні гості дивувалися марнославству російського двору і схильності імператриці до пишноти. Вони вважали, що на неї значною мірою впливала азійська ментальність московської аристократії, яку вони називали «східною та сполучною». Князя Потьомкіна місцеві урядовці вельми боялися, але поважали й корилися йому. А він з гідністю приймав почесні від усіх військових та цивільних.³³

Свідчення Людольфа продовжує французький посол Сеґюр, який повідомив, що гості чекали в Новому Кодаци всіх суден, які пливли Дніпром з Кременчука. Там надвечір 8 травня були влаштовані вечерея і ночівля. А вранці 9 травня велична і пишна процесія вирушила до Половиці на соборну гору, де й відбулося священнодійство. У царському наметі відслужили молебень, і Катерина та Йосип у присутності архієпископа здійснили закладку собору нового міста у надзвичайно гарній місцевості.³⁴

³³ Де-Людольф Костантіно. Письма о Крыме. Перевод с рукописи. Письмо четвертое. Херсон, 18 мая 1787 г. *Русское обозрение*. Том 2. СПб., 1892. С. 177–178.

³⁴ Записки графа Сеґюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II. СПб.,

Центральна частина Міста до реконструкції Проспекта. 1834 р.
Малюнок І. Айвазовського

Нотатки (щоденник) камер-фур'єра придворної церемоніймейстерської контори про подорож імператриці на південь теж підтверджують, що «вранці 9 травня о 9 годині імператриця разом з графом Фалькенштейном і з деякими особами супроводу вирушила в дорогу до Херсона. Зупинившись на кілька годин за 8 верст від Кайдаків на місці, обраному для спорудження губернського міста Катеринослава, послухала в полковій церкві літургію, яку відправив Амвросій (Серебреников), архієпископ Катеринославський та Херсоно-Таврійський, а потім заснувала соборну церкву Преображення Господнього, а з ним і нове місто.³⁵

Микита Корж доповнює розповідь аристократів подробицями, подаючи найповніший опис церемонії. У 1831 р. він розповідав, що особисто сам брав участь у цьому, прийшовши заздалегідь до початку, зайшов до намету і прослухав священну літургію, стоячи в самісінській його середині, біля півчих.

За його словами, вранці 9 травня Катерина II вирушила з Нових Кодаків з усім царським супроводом у різних багатих і пишно вбраних екіпажах до призначеного місця, де мала бути закладена церква. Біля того місця був влаштований намет для похідної полкової церкви, в якій Амвросій провадив літургію. Прибувши о 9-й ранку і вийшовши

1865. С. 189–197.

³⁵ Журнал высочайшего путешествия ея величества государыни императрицы Екатерины II в полуденные страны России в 1787 году. Москва: В университетской типографии Н. Новикова, 1787. С. 61–63.

з карети, імператриця з римським імператором пішли до церкви по східцях, а Потьомкін підтримував її під руку, бо той церковний намет був на аршин чи й глибше вкопаний у землю, а тому східці до нього були вистелені, як і підлога в усій церкві, різнобарвними килимами. У церкві під час служіння не було нікого, окрім півчих та 12 фрейлін. Римський імператор тільки зазирнув до церкви і тут же пішов з Потьомкіним та генералами до розчищеного від землі і розкопаного місця, підготовленого під закладку собору. А навколо стояв весь велелюдний царський почет з різними витріщачами, яких довкола стояло безліч: просто сила-силенна народу різного звання й статі. Вони прибули не тільки з тутешніх та довколишніх міст і поселень, а й здалеку, за кілька сотень верст, заради церемонії і щоб побачити царицю.

Коли служба завершилася, Амвросій підніс хреста імператриці, і вона, приклавшись до нього і вклонившись на обидва боки, пішла до влаштовуваного для закладання церкви місця, вже в супроводі Потьомкіна. Прийшовши до приготовленої розритої великої ями, схожої на печеру, Амвросій, Катерина, Йосип та Потьомкін почали поважно спускатися у неї сходами. Амвросій прочитав молитву, освятив грамоту й місце для неї, окропивши все навхрест святою водою. Потім імператриця, перехрестившись на схід і поклонившись на обидва боки, взяла грамоту своїми руками і, поклавши її у приготовлену печерку, знову перехрестилася і вклонилася на обидва боки. Слідом за цим пожертвувала також гроші — срібною і золотою монетою: вони були покладені туди ж, де й грамота.³⁶

Купець Дмитро Горяїнов доповнює розповідь М. Коржа таким епізодом: коли монархія поклала кілька золотих і срібних монет, хтось запитав: чи не має в кого п'ятака. Тоді він через губернатора Івана Синельникова передав п'ять копійок, які відразу ж поклали до інших монет. Їх накрили позолоченою мідною дошкою з написом: «Екатерина II-я, імператриця всея России, во основание храма Преображения Господа Спасителя нашего первый положила камень 1787 года».³⁷

За версією Коржа, весь цей час невгамовні архієрейські півчі співали багатоліття імператриці і всьому царському роду. Потім під духовну музику й гарматну стрілянину каменярі жваво взялися до роботи і, замурувавши все те місце, поставили зверху склепіння кам'яний хрест. Імператриця стояла коло них доти, поки все діло закінчили й навели належний порядок. Дзвінкоголосе «Ура!» прокотилося навкруги, а робітники почали в ту ж хвилину рити рів для основ храму.

³⁶ Устное повествование бывшего запорожца Никиты Коржа. С. 67–72.

³⁷ Гавриил (Розанов). Историческая записка. С. 7–8.

Ось таким чином звершено церемоніал. Сподіваючися, що імператриця після цього неодмінно пригощатиметься і відпочиватиме десь поряд, то для цього кременчуцький купець М. Фалєєв, за порадою всюдисущого Потьомкіна, ще до прибуття імператриці по всьому узгір'ю влаштував чудові похідні будинки з наметів: багато вбрані, прикрашені живописом і різними меблями. Однак вона тільки подивилася на них здалеку, а сама, сівши до карети, чкурнула в маєток намісника Івана Синельникова у селі Микольському (Миколаївці) біля Ненаситецького порогу, де вже частувалася та відпочивала.³⁸ А Фалєєв, щоб добро не пропало, пригощав ним усіх присутніх полковичан та прибульців, які збіглися сюди повитріщатися на царицю.

Отже, символом започаткування в Половиці нового міста мала стати ця пишна церемонія фундації Преображенського собору, що власне й відбулося. І того сакрального дня на Соборній горі побували не лише козак Микита Корж та купець Дмитро Горяїнов, а й безліч придворної челяді, московської аристократії, а також різні європейські знаменитості. Саме вони іронічно й подекували, що коли Катерина II поклала в основу собору перший камінь, то услід за нею Йосип II поклав останній. Так воно і сталося: той собор не був побудований. Він взагалі ніколи більше не будувався після закладки. Тож чи можна вважати канонічно дійсним і започаткування того нового міста?

Щоправда, церква таки справді була споруджена, але аж у 1834–1835 рр. і вже за велінням імператора Миколи I, у зменшеному вигляді, за іншим проєктом. До того ж зовсім випадково: її планувалося збудувати в низинній частині міста, але ґрунт там виявився непридатним для великої споруди. Як твердить Гавриїл, 20 квітня 1830 р. при підготовці повторного закладення Преображенського храму дошку і монети (серед яких був і один мідний п'ятак Горяїнова) знайшли на місці. Цю дошку (разом з новою) знову поклали під основу новобудованої церкви.³⁹

Усі мемуаристи стверджують, що нове місто урочисто й церемоніально відкрили на високій кручі, під якою розкинулася слобода Половиця, і що від цієї події остання перетворилася в адміністративний осідок, якому для пишноти дали нову назву. Тобто обране, освоєне, засноване, обжите і заселене українцями вже доволі значне поселення перетворили в імперське місто, перейменували його. Іншими словами, козацьку слободу Половицю 9 травня 1787 р. висвятили в губернське місто з претензійною огидною назвою — Катеринослав.

³⁸ Гавриил (Розанов). Историческая записка. С. 7–8.

³⁹ Гавриил (Розанов). Историческая записка. С. 9, 32.

Трапилося таке нещастя не лише з нею. Така лиха доля спіткала майже всі міста Південної України (колишнього Запорозжя) з чужодержавними іменами, які були утворені окупантом в уже існуючих українських поселеннях: Нікополь — в Микитиному Розі, Павлоград — в Матвіївці, Новомосковськ — в Самарі та Новоселиці.

А Половиця після означених урочистостей продовжувала жити своїм звичним життям степової слободи. Воно відбилося й у спогадах старожилів. Про це розповідали інформаторка Я. П. Новицького⁴⁰ та наш незамінний Микита Корж. Останній щодо напланованих Грішою палаців саркастично говорив, що «будинки Потьомкіна споруджували вже після проїзду імператриці, раніше вирили рови для підмурівка вище церкви, що зараз будується, біля теперішніх солдатських лазаретів, — в ту пору, коли князь ще був у Катеринославі з імператрицею, а після проїзду її наказав зводити його будинки на тому самому місці, де вони й стоять. Тут було посіяно тоді мій ячмінь, і ще й не зібраний був, як почали каменярі розміряти на підмурівок. Ми з Глобою, залишивши оселю й розведений нами сад, вибралися звідти по своїх місцях. Потьомкін у тих будинках майже ніколи не був до скону свого. Цеглу ж для спорудження хоромів ясновельможного привозили з Києва човнами по Дніпру, а надіслані імператрицею з Петербурга наступного року золоті панікадила, коштовні лампади й завіси для новобудованої соборної церкви перегадом вже висіли у тих будинках ясновельможного».⁴¹

Про те, що ж сталося з мешканцями Половиці та їхніми садибами усна народна традиція теж зберегла пам'ять. Респондентка Я. Новицького твердила, що коли настало місто, «тоді козаки кудись перебралися, а у мого хазяїна одібрало план, під город» (тобто забрали садибу).⁴² За версією ж М. Л. Коржа колишні мешканці Половиці «розійшлися по інших поселеннях за наданою їм указом волею, куди хто забажає: більшість переселилася в Сухачівку, а менша частина перейшла в Мандриківку, де тоді лиш один козак сидів зимівником і головню займався риболовлю на Дніпрі. Від його прізвища — Мандрика — половицькі жителі, які до нього перебралися, назвали своє поселення Мандриківкою».⁴³ А допоки в Половиці очищалося місце, «городом Катеринославом» впродовж 1787–1791 рр. називалося містечко Нові Кайдаки, бо там розташовувалася значна частина

⁴⁰ Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. С. 30–31.

⁴¹ Устное повествование бывшего запорожца Никиты Коржа. С. 76–77.

⁴² Новицкий Я. П. Половица (из воспоминаний старухи). ЕЮЛ. 1887. № 9. С. 75–77.

⁴³ Устное повествование бывшего запорожца Никиты Коржа. С. 73.

В'їзд до Міста з Одеського шляху. 1840-ві рр.

присутностей губернського правління.⁴⁴ А сам Новий Кодак увійшов до складу міста значно пізніше — аж у 1938 році.

Автентичні архівні актові матеріали, сумніватися в достовірності яких немає жодних підстав, а також відомі та віднайдені наративи засвідчили, що переважна більшість корінного населення покинула Половицю. Половина із виселенців (головним чином прибульці 1775 р. — колишні запорожці) подалася на службу в чорноморські козаки та в дніпровські лоцмани в селища над порогами. Інша половина — перейшла на мешкання в Нові Кодаци та у щойно засновані слободи Сухачівку і Мандриківку. З останньої влада намагалася добровільно-примусово перегадати усіх слобожан до Сухачівки, мотивуючи свої дії браком землі для двох слобід і конфліктом земельних інтересів держави, нового адміністративного центру та самих переселенців.

Тобто окупант фактично вигнав корінних мешканців українців з їхнього поселення, забравши територію під губернський центр.⁴⁵ А їхні садиби та обійстя заселив так званим «робочим мастеровым народом». Відтоді серед мешканців і стали переважати такі прізвища, як «Низяєв, Ксипин, Лавягин, Гаряинов, Нелин, Неродин, Султанов, Некрасов, Ефанов, Антонов», а українців переназвали в «Крістафорскаго, Остраухава, Полуянава». Так, козацька полОвиця густо поросла московською блекотою. Факт української депопуляції Половиці окупаційною владою підтверджують і сучасні дослідники.⁴⁶

⁴⁴ Егоров А. И. Екатеринославское блукание (1777–1791). Екатеринослав: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1887. С. 8.

⁴⁵ ДАДО. Ф. Р-4540 (Редколегія «Історії міст і сіл УРСР»). Оп. 1. Спр. 1044-Б. «Копии документов, выявленные в центральных государственных архивах СССР по истории городов и сел Екатеринославщины за 1776–1795, 1808 гг.». Лютий–березень 1797 р. А. 99–107.

⁴⁶ Кавун М. Е. Динаміка депопуляції слободи Половиці в процесі урбогенезу Катеринослава (1789–1797 рр.): історико-демографічна реконструкція. *Історія та*

У 1793 р. сюди ж із Нових Кайдаків переселилися євреї. Невдовзі до них стали прибувати їхні єдиновірці із земель, анексованих москалями у Речі Посполитої в 1793 та 1795 рр. Згодом вони створили громаду (кагал) і на місці колишньої козацької садиби спорудили свою дерев'яну синагогу (яка у 1832 р. згоріла).

З ПОЛОВИЦЕЮ У СЕРЦІ Проте, незважаючи на волю нових господарів життя, в народі Місто тривалий час і далі продовжувало називатися Половицею. Я. П. Новицький у 1873 р. запитував у старенької жіночки: «А чи знаєте бабусю, як тепер називається Половиця. — А чом же, — відповідала вона, — люди називають Катеринославом, а ми по-старому звемо — Половицею».⁴⁷ Означений рефрен мемуаристки особливо важливий. Він засвідчує, що в нових об'єктивних і вже незворотних реаліях містяни та населення довколишніх сіл і слобід й далі називало губернське місто не Катеринославом, а Половицею, як давніше.

Мешканець Міста Ісаак Станіславський у 1887 р. згадував: «Отец мой, Моисей, в 1790 г. прибыл в Екатеринослав из города Станислава в Галиции, и в то время Екатеринослав представлял скорее деревню, нежели город, и носил название Половица».⁴⁸ Інший єврей, один з перших мешканців містечка, теж розповідав, що «в городе Екатеринославе я родился и все время живу; это он теперь называется городом, а раньше прозывался слободкой Половицей».⁴⁹

Уже йшов 1874 рік, а назва ще жила й побутувала в народі. Ось як про цей факт згадує польський історик М. Дубецький,⁵⁰ який плив до Міста з Києва теплоплавом. Вже наближався кінець цієї подорожі і всі втомилися від очікування її завершення, коли хтось на облавку голосно повідомив, що вже близько Катеринослава.

— Та це ще не Половиця, — сказав старий селянин українською мовою, коли люди почали сходитися на палубі, вибігаючи з кают і шукаючи в сутінках на правому березі річки містечко. — Це село Діївка, а за ним ще будуть Нові Кайдаки. Там ми і пристанемо, бо мілина

культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Випуск 8. Дніпропетровськ, 2011. С. 28–45.

⁴⁷ Новицький Я. П. Народная память о Запорожье. С. 31.

⁴⁸ Станиславский И. Заметка. ЕЮЛ. 1887. № 13. С. 117–118.

⁴⁹ Штромберг Д. С. 60 лет назад. ЕЮЛ. 1887. № 12. С. 107–108.

⁵⁰ Про його побут у Місті див.: Заруба В. М. Половиця половецьких степів. Життя та наукова праця Мар'яна Дубецького у Придніпров'ї впродовж 1874–1880 рр. Дніпро: Ліра, 2023. 192 с.

не дає йти далі, — сказав дід, вже ніби сам собі, закінчуючи тихим бурчанням.

Історика вельми здивувало, що місцеві жителі й досі називають губернський центр Половицею, не маючи бажання звикати до нової назви.

— Як то Половиця? — запитав Дубецький. — Хіба стара назва ще залишилася і вживається?

— А яким ще ім'ям ти хочеш, щоб я називав Половицю? Так, дійсно, тепер там «губернія», понаїхало багато людей, набудували будинків, туди переїхали всі євреї з Нових Кайдаків. Бо це було запорозьке містечко, тут і ринок, і сади були, до того як Половицю, колишній хутір Глоби, стали називати Катеринославом. А я народився і виріс із цим іменем, і з ним я піду в могилу, для мене ця «губернія» завжди буде Половицею, — пробурмотів старий, вже трохи насупившись.⁵¹

Назва Половиця жила й побутувала в розмовах до кінця 1890-х рр. Аж доки вимерло покоління носіїв традиції XVIII століття. Її навіть влада намагалася забороняти системою покарань. Серед цих історичних цікавинок згадаємо краєзнавця М. Шатрова (Штейна), котрому старожил Г. І. Лебедев розповідав, що ще хлопчаком чув від старих тутешніх дідів таку легенду. На лівому березі, де до наплавного мосту підходив шлях з Підгороднього, стояв соцький з великою мідною бляхою на грудях — символом своєї високої влади. У руках добрячий ціпок. Аж ось під'їжджає дядько на запряженому круторогими возі. — Де їдеш? — Та в Половицю ж. Тут і відшмагають його ціпком, примовляючи: «Не в Половицю, а в Катеринослав!», — та так, що він, довго почісуючи спину, і ворогам закаже вимовляти це слово.⁵²

Отже, згідно з усною народною традицією та писемними наративами, наше Місто як поселення виникло у 1743 р. заснуванням хутора Лазаря Глоби, поступово переросло у вільну козацьку слободу і з часом було перетворене на губернський Катеринослав, що час від часу змінював своє наймення. На це вже вказували краєзнавці,⁵³ а означену тенденцію спостеріг ще Микита Корж, який відзначав, що «починаючи з давніх часів запорозьких, Катеринослав має вже четверту назву: перша була Половиця, друга — Катеринослав,

⁵¹ Dubiecki M. Na Kresach i za Kresami: wspomnienia i szkice. T. 2. Kijów-Warszawa, 1914. S. 206–207.

⁵² Шатров Михаил. Город на трёх холмах. Днепропетровск: Проминь, 1969. С. 37.

⁵³ Мороз В. В. Половиця та її місце в урбогенезисі м. Дніпропетровська. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Вип. 8. Дніпропетровськ, 2010. С. 25–32.

третя — Новоросійськ, а четверта — знову Катеринослав».⁵⁴ Звісно ж Корж не міг знати, що Місто ще тричі змінить назву, на дві офіційні — Дніпропетровськ і Дніпро та одну неофіційну — Січеслав.

Також, як це не дивно, першим професійним істориком, який ще у 1876 р. поставив питання про Половицю як урбаністичне ядро Міста став згаданий вище поляк Мар'ян Дубецький — випускник історико-філологічного факультету Київського університету, однокурсник В. Б. Антоновича, який прожив у Місті як політично засланий з 1874 до 1880 р. Для нього воно було «губернське місто Половиця», він ретельно намагався уникати огидної назви «Єкатеринослав». До неї він ставився упереджено, з іронією та з відразою, віддаючи перевагу історичній назві місцевості — Половиця. Разом з ним ми переконані, що 1743 рік є справжньою датою заснування поселення, яке сьогодні називається місто Дніпро і якому у 2023 р. виповнилося 280 років. А харизматичний, пасіонарний і загадковий козак Лазар Глоба є фактичним засновником Міста на Дніпрі.

Поза сумнівами, щойно озвучена меморіальна інформація неспростовно доводить, що Половиця була поселена запорожцями і впродовж 1743–1787 рр. існувала як козацька слобода. 9 травня 1787 р. в ній урочисто відкрито губернський центр Катеринославського намісництва, який окупант назвав Катеринославом. Але тяглість історії Міста починається саме в 1743 році.

НОВІ АФІНИ У час відкриття Міста польський поет А. Нарушевич назвав проєктований пишний град Новими Афінами, а московські підлабузники нарекли Південною Пальмірою. Історик Д. Яворницький жваво писав, як ясновельможний князь Тавриди наміряв і нафантазував величне Місто Сонця в холодній та агресивній петербурзькій імперії.⁵⁵ Та 5 жовтня 1791 р., за чотири роки після того, як Половицю урочисто перетворили у Катеринослав, освятивши церемоніальною присутністю двох монархів та цілого сонму аристократії з усієї Європи, творець мрії помер, його фантазії скресли і все пішло прахом. Містифікації на Соборній горі виявилися марними: будівництво і заселення величної Пальміри зупинилося на століття. Собор лишився у підмурівках, палац поступово розвалювався, а місто слави Катерини, як занедбане село, залишившись «при одном молитвенном доме», законсервувалося і зачало в грязюці.

⁵⁴ Устное повествование бывшего запорожца Никиты Коржа. С. 55.

⁵⁵ Яворницкий Д. И. История города Екатеринослава. С. 3–40.

Головна споруда суконно-панчішної фабрики на початку XX ст.

Про нього надовго забули і, покинуте на соборній горі, воно вижило лише завдяки одній обставині — наявності слободи Половиці зі статусом губернського міста. Та й то лише тому, що інші міста в губернії були або ще гірші, або мали не вигідне для адміністративного центру розташування (наприклад, Таганріг). Кількість мешканців зростала дуже повільно, але зростала. На початок 1800 р. тут числилося 494 двори, у яких проживало 1 510 чоловіків і 1 124 жінки, а всього 2 634 жителі, з яких 1 379 купців та міщан. У 1804 р. у місті було 6 389 людей. По станах вони розподілялися так: дворян і чиновників — 274; чинів військового відомства — 1 141; духовних — 112; купців і міщан — 1 510; казенних селян сукняної фабрики — 1 157; двірських людей і поселенців — 1 875; поверх того євреїв — 320. У 1824 р. було 8 412 осіб (4 704 чоловіки та 3 708 жінок, із них 880 євреїв). Через 22 роки у 1846 р. мешкало 10 848 душ, а на 1859 р. — 13 217.⁵⁶

Про побут Міста впродовж 1787–1799 рр. маємо лише одну коротку меморію відомої вже нам містянки Горпини Понятовської, яка на схилі літ розповідала, що сама ще застала Катеринослав невеличким: мало було хаток, та й ті дерев'яні, криті соломою й очеретом. Поряд — болото й лісок, а далі скрізь густий непролазний очерет, в якому плодилися вовки. На Соборній горі росли високі та густі степові трави, що сягали коневі по черево.⁵⁷ Тобто порівняно з періо-

⁵⁶ Владимиров В. Первое столетие города Екатеринослава. С. 210–212.

⁵⁷ Воспоминания старухи Аграфены Понятовской. ЕЮЛ. 1887. № 12. С. 108.

Mikuma Корж

ПРО ПОЧАТОК МІСТА

Корж Микита Леонтійович (1731–1835) мав родове прізвище Таран. Прізвисько Корж отримав на Січі, коли козакував там. Після 1775 р. житель села Михайлівки на Сурі, Катеринославського повіту, де мав чималий зимівник. Його спогади російські укладачі (Гавриїл Розанов та Яків Вечорков) значно доповнили наявними в їхньому розпорядженні історичними документами, створивши своєрідну підробку усної історії. І, звісно, такою церковно-канцелярською мовою старий запорожець не міг розповідати. Текст подаємо в перекладі з російської Тамари Завгородньої (1996 р.) за виданням: Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса: В городской типографии, 1842. С. 55–77.

Починаючи з давніх часів запорозьких Катеринослав має вже четверту назву: перша була Половиця, друга — Катеринослав, третя — Новоросійськ, а четверта — знову Катеринослав.¹ Та пересім скажемо про Половицю.

Коли мої пращури прийшли в цей край, в Нові Кодакі, то на цьому місці було не більше шести хат і жили господарі зимівниками: першого прозивали Крошко, а ім'я забувся; другий запорожець — Андрій Токар; а третій — Лазар Глоба.² Крошко жив на тому місці, де зараз гімназія, Токар — там, де нині дім штаблікаря Роде,³ а Глоба мешкав на тому самому місці, де нині дім ясновельможного⁴ й казенний сад, внизу над Дніпром, під скелею, де і млин його був, один на каменях влаштований, другий байдашний для фолюш, в яких валяли сукно. З ним, тобто із Глобою, жив ще один козак, жонатий, Гнат Сидорович Каплун; тут же і мій власний (Коржів) дім був, і ми всі троє зі своїми родинами жили в одній хаті під одним дахом. Хата була на дві половини, вважай, дві хати. На тому ж місці і на тих печищах, де була наша спільна оселя, нині влаштована караулка для сторожів та вартових солдатів, які тепер охороняють казенний сад і живуть у вартівні біля берега над самим Дніпром. А що сказано про моє помешкання, де нині Михайлівка по річці Сурі, то справді у давню пору запорозьку володів і я тією ділянкою, мав там зимівник і скотарство, і тут же мав дім із Глобою.

Цей Глоба був неодружений, перейшовши сюди на помешкання із Нових Кодаків, де мав челядь близько 15 кравців, займався також садівництвом, ми з ним удвох по всій горі нашої ділянки садили дерева. І цей нині так званий казенний сад, де будинок Потьомкіна, перше-наперше нами розведений був. А через те, що мій товариш, вже згаданий Глоба, був дуже охочий до садівництва, то зайняв ще невеличку ділянку для саду неподалік од нас, біля озера, вгору по Дніпру, де нині фабрики. Засадивши садом ту місцину, зайняв ще таку ж площу і, розвівши дивовижний сад, помер там же у глибокій старості й похований у саду. А жив на світі більше ста літ. Нині на тому самому місці також казенний сад, і досі видніється над його могилою кам'яний стовп замість пам'ятника. Інших же трьох козаків, які жили тут, по сусідству з нами, у зимівниках, ні імен, ні прізвищ за давністю не пам'ятаю.

Та повернімося до Половиці: від чого вона дістала свою назву? У цих місцях, починаючи від Старих Кодаків, як я ще пам'ятаю, і до Нових по всій горі, що простиралася понад Дніпром, були надзвичайно великі ліси й густі чагарники, а поміж деякими чагарями були й галяви сінокісні, які з огляду на малу кількість жителів і небували до тих пір зими ніколи не скошувались, не орались і хлібом не засівались, тому ґрунт на тих галявинах від давності сильно затвердів і таку тьму-тьмуцу родив полуниць, тобто ягід полуничних, що тим щедротам всі навколишні мешканці дивувалися, і ніхто їх зібрати не міг. І якщо, бувало, вони наспіють, а когось заманеться з цікавості возом прокотитися через ті галявини, то всі колеса будуть геть мокрі, як од води, і забарвляться, немов червоним сап'яном обшиті. Від такої надзвичайної й нечуваної рідкості та з подиву людського названа ця місцинка пращурами нашими, запорожцями, Половицею, тобто така, де безліч полуниць.⁵ Половиця й після атакування Січі ще довго існувала, навіть доти, поки губернія була переведена в Половицю.

Горпина Понятовська

БУЛО РОЗКАЗУЄ МЕНІ ДІД

Понятовська Горпина народилася близько 1804 р. в Катеринославі. Двічі ходила в заміжжя. Перший чоловік служив у Потьомкінському саду садівничим, де і родина мешкала. Другим був єврей-вихрест Понятовський. На 1874 р. — жителька містечка Ігрени (Огрині) Новомосковського повіту, служила нянькою при дітях поміщика Г. А. Залюбовського. Померла восени 1886 р. у богадільні Білявського в Катеринославі. Запис її розповіді Г. Залюбовський зробив 6 травня 1874 р. Текст подаємо за виданням: Воспоминания старухи Аграфены Понятовской из м. Игрени Новомосковского уезда. *ЕЮЛ*. Екатеринослав, 1887. № 12. С. 108.

Я сама запорозького заводу: мій дід жив між запорожцями, аж поки не зруйновано Січі. То він було багато розказує, як тоді було скрізь. Так сказано ж, я ще малою була, не все розбирала, що він казав. Я від батька та матері zostалася малою сиротою, виросла між чужими людьми — то багато дечого забула вже.

Було розказує дід, що хлопцем ще він був у запорожців пастухом, либонь у найстаршого над ними — він якось його й називав, та забула. Той старший, каже, жив отут, де тепер Потьомкіна сад, коло Дніпра. Там є такий яр — мов розкопаний — саме там, де недавно була ранжерея, — так оте розкопане — саме те місце, де був курінь того запорозького старшого.⁶ Курінь був зроблений з дерева: такі товсті дуби були вкопані в землю замість сох, а зверху над ними виведено верх. В курені тому жили запорожці — їх було не один. Всередині стіни немазані були, а в стінах скрізь були геть покопані такі печери: туди вони складали всяке добро, як привезуть було відкіль, і нікого туди не пускають, тільки сами й ходять. А як ідуть з дому, то запирають курінь на замок. Жінок у них не було, сами чоловіки жили. Другий такий курінь був там, де тепер Мандриківка. Там теж є такий же яр, розкопаний. У них було багато всякої скотини — коров, волів, коней — так гурти і ходять. Коров доїли вони самі та пастухи. Мій дід так гарно умів доїть корову, що й жінка так не видоїть, як він. Самі й масло били, сир виробляли, сказано — усе самі робили, бо жінок у них не було зовсім. А що того золота, срібла, які то дорогі були у них сідла, зброя і всякі речі, то й сказати не можна. Золото і срібло було вони закопують.

Дід розказував, що отут, де тепер Катеринослав, тут срібла закопано скрізь багато — і там на горі, де Тройця,⁷ і скрізь. А на острові, що проти саду Потьомкіна, там був льох у якійсь скелі, так у тому льохові, казав він, зачочено дві бочки золота. Там уже шукали люде, так ніяк не найдуть, а як хтось найде — то поживиться.

Нас пастухів, розказував дід, було в запорожців цих багато. То ми було лягаємо спати на горищі куреня, зверху. Рано зараз і командую старший: «Ану, хлопці, час уставати, гоніть скотину!». То ми зараз і схвачуємось.

А тут, де тепер город Катеринослав, тут скрізь були болота та очерети непролазні. Звіру тут водилось багато. Було удень звірюка потягне вівцю, то й не зачіпай його! Пасли скот вони усе по горі. Як тільки спустишся, кажуть, під гору, — оце де тепер пристань, — тут так і біда, від звіру не відіб'єшся. Сказано, вовка стільки було, що і вовчі чоботи носили і в вовчих кожухах ходили.

Я сама ще застала город сей Катеринослав невеличким: мало було хаток, і тільки отут, де оце Рохлин,⁸ були дерев'яні, криті соломою та очеретом. А там, де Роскольніцький садок,⁹ там було болото й лісок, а далі скрізь очерети. Там було й вовки плодились. Страшно було й жити. Вівцю так було уночі й потягне з двору. А на горі, де тепер стоїть Катерина,¹⁰ там трава така була висока, що як іде хто верхом, то коневі по черево. Скрізь тут тоді така трава була. Скрізь сіно косили. Тонконіг та тирса. А то послі став уже бур'ян, а там, як народ став більш селитися, викинувся молочай. А тепер, он бачите, і того нема. Позбивали так, що й трави часто не бува зовсім. Де ті й трави подівались, наче й не було їх ніколи.

Невідома

ВИРОСЛА Я В ПОЛОВИЦІ

Опис Половиці, вже після падіння Запорожжя і скасування у 1775 р. Січі, подає нам невідома носійка меморії, яка, маючи вже повних 95 років, улітку 1873 р. розповідала про своє життя фольклористу та етнографу Якову Новицькому. Тобто народилася вона приблизно в 1778 р. Новицький Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 г. Екатеринослав, 1911. С. 29–30. Новицький Я. П. Половица (из воспоминаний старухи). *ЕЮЛ*. 1887. № 9. С. 75–77.

Сама я родом з Підгороднього, що під Самаррю. Росла ж у Половиці, знаю ще, як зачинався там і город. Служила я там у козака нянькою аж три роки. Тоді там жило запорозьке козацтво. Хати в них були великі і малі, тіко тоді плани¹¹ були великі: хата од хати геть-геть, далеко, — гонів¹² двоє або й троє. Огороди були од гори, де собор, та аж до самісінького Дніпра. По горі садки були в каждого, а по низах левади; в левадах, було, росте капуста як відра, огірки, соняшники, тютюн і всяка там всячина. Слобода була чималенька, і люди жили все заможні, багато мали скоту, коней, хліба, сіна, бджіл. По горі стояли козацькі вітряки, і не такі, як тепер, німецькі, а менші, криті очеретом. На Дніпрі — теж водяні млини на байдаках, й було стукотять день і ніч.

Город же почався тоді, як генерали стали набігать у Половицю, а потім і Катерина приїхала. А в ньому були дома великі і малі, було багато і землянок. По горі і в балочках — скрізь було люди живуть в землянках. Багато було крамарів, перекупок, рашавців.¹³ Товар навозили з городів всякий: тютюн, цибулю, мед, дьоготь, вісі, пшоно, днища, мотовила, гребені, гребінки, витушки, повозки, демикто, ситці, пістро. Та всяку всячину: мазниці, ярма, мед, сукно, набойку. Перекупки з Кременчука, крамарі, чужоземці, пани. Народ усе чудний на виду, одежа на йому не така і мова чужа. Сказано — город. Було приїжають з моря і пикаті татари з верблюдами, навозять виноград, яблука всякі. Страшні оті гаспидські верблюда. Як гляне на тебе, так мов і хоче з'їсти. Було як іде татарва з Криму, то за три верстви чуємо, як скриплять їх колеса.

Тоді козаки кудись перебрались, а у мого хазяїна одібрато план, під город. Люди називають його Катеринославом, а ми було по-старому зємо — Половиця та й Половиця. «Куди їдеш» — «В Половицю», — каже; або «Звідки їдеш?» — «З Половиці!».

Журнал

ПОДОРОЖ У КРИМ

Нотатки (щоденник) камер-фур'єра придворної церемоніймейстерської контори про подорож імператриці на південь. Уривок друкуємо за виданням: Журнал высочайшего путешествия ея величества государыни императрицы Екатерины II в полуденные страны России в 1787 году. Москва: В университетской типографии Н. Новикова, 1787. С. 61–63.

Мая 7, 1787 г. В 5 часов утра возвратился из Херсона посланный от ея императорского величества к графу Фалкенштейну¹⁴ генерал-поручик граф Румянцов¹⁵ с известием, что, желая увидать скорее всемилостивейшую государиню, граф Фалкенштейн, по кратком отдохновении в городе Херсоне, принял намерение ехать на встречу к ея величеству, и 6 мая ввечеру в Новые Кайдаки прибыл. Вследствие такого приятного уведомления, ее императорское величество изволила переехать на берег, и в экипажах с малою свитою отправилась в Кайдаки. В трех верстах сделалось радостное свидание, и встретился всемилостивейшей государыне граф Фалкенштейн с римско-императорским послом графом Кобенцелем,¹⁶ откуда до самого местечка Кайдак с ее величеством следовал в одной карете.

Мая 8. Ея императорское величество изволила препроводить сей день в местечке Новых Кайдаках, к коему тогда же прибыли и галеры с прочими судами, прошед 134 версты, считая по течению реки от города Кременчуга.

Мая 9. Поутру в 9 часов угодно было ея императорскому величеству с графом Фалкенштейном и некоторыми особами из свиты отправиться в путь к Херсону. В 8 верстах от Кайдак остановясь на месте, избранном для сооружения губернского города Екатеринослава, всемилостивейшая государыня изволила слушать в полковой церкви литургию, совершаемую преосвященным Амвросием,¹⁷ архиепископом Екатеринославским и Херсониса-Таврического, и для основания града в высочайшем присутствии заложена соборная церковь Преображения Господня.

По том, продолжая путь чрез речку Суру, 22, при Ненасытицком пороге 22 же версты, был обеденный стол в деревне Екатеринославского губернатора генерала-майора Синельникова.¹⁸ Тут, для удостоверения в возможности проходить судам чрез пороги, пропущены благополучно в присутствии ее императорского величества и графа Фалкенштейна, чрез самый опасный Ненасытицкий порог сперва рыбацья лодка, потом большое судно подполковника Фалеева.¹⁹ После обеда проехав овраг Канцерку²⁰ 22, в слободе Хортицах²¹ 29 верст, принадлежащей тайному советнику и камергеру Черткову,²² был ночлег.

Костантіно де Людольф

3 ЛИСТІВ ПРО КРИМ

Де Людольф Гульєльмо Костантіно (1759–1839) — граф, син посла Неаполітанського королівства у Константинополі, дипломат, мандрівник. Уривок із його листів друкуємо за виданням: Де Людольф Костантіно. Письма о Крыме. Перевод с рукописи. Письмо четвертое. Херсон, 18 мая 1787 г. *Русское обозрение*. 1892. Т. 2. С. 177–178.

Граф Фалькенштейн (император Иосиф II) прибыл 14 мая²³ в 6 часов вечера. Его величество сопровождали генерал Кинский,²⁴ два секретаря, священник, хирург Брамбилла²⁵ и два офицера его гвардии. Свита его состояла из нескольких человек прислуги, и всего навсего было восемь экипажей. Никогда еще не путешествовал он с такою важностью. Он остановился у графа Розаровича,²⁶ и я имел честь тотчас же быть ему представленным. Я был поражен переменой, которую я заметил во всей его особе с 1780 года, когда я его в последний раз видел; я нашел его очень постаревшим и сильно сгорбившимся.

16-го, рано утром, его величество выехал в Кайдак, отстоящий отсюда в 300 верстах, где должно было произойти его первое свидание с императрицей Екатериной, которая остановится здесь на один вечер, чтобы положить первый камень для основания города, который она намеревается построить. Ему уже заранее дано название Екатеринославль, и он даст свое имя губернии, в состав которой войдет и город Херсон. По плану этого нового города, подлежащие постройке здания будут великолепны. Не забыта даже музыкальная академия, которою будет заведывать знаменитый Сарти.²⁷ На постройку этого города предназначено несколько миллионов. Остается только решить вопрос, как населить этот город. Невозможно составить себе понятия о тщеславии русского двора и о склонности императрицы к великолепию. Ее очень поддерживает князь Потемкин, по-видимому обладающий самою плодотворною изобретательностью великих предприятий. Императрица останавливалась на несколько дней в Кайдаке, где у нее было свидание с польским королем.²⁸ Полагают, что здесь в значительной мере играет роль система, которую называют «восточною и соединительною». Князь Потемкин прибыл сюда за сутки до приезда императрицы. Его приезд привел в движение

весь город. Я был поражен страхом, покорностью, почтением, с которыми его здесь встретили, но еще более был я поражен достоинством, с которым он принимал почести ото всех военных.

Луї-Філіпп де Сегюр

НОТАТКИ З ПІВДЕННОЇ МАНДРІВКИ

Де Сегюр Луї-Філіпп (1753–1830) — граф, французський історик та дипломат, на той час посол короля Франції Луї XVI при дворі Катерини II (у 1784–1789 рр.). Уривок зі спогадів графа друкуємо з видання: Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II. СПб., 1865. С. 189–197.

Нам предстояло проплыть 446 верст от Киева до Кайдака, где начинаются пороги и где мы должны были пересестись в кареты и ехать до Херсона... Наше плавание было успешно. Иногда только нас задерживали противные ветры. 30 апреля мы благополучно прибыли в Кременчуг ... где Потемкин доставил нам зрелище больших маневров, в которых участвовали 45 эскадронов конницы и многочисленная пехота. Следуя непременно привычке своей, императрица и здесь принимала духовенство, местное начальство и купцов, потом пригласила все дворянство на вечер, кончившийся балом, и вслед за тем возвратилась на свою галеру. Несмотря на то что река становилась все шире, плавание наше затруднялось. Часто противные или слишком слабые ветры прибивали нас к островам или останавливали на мели; иногда мы принуждены были стоять на якоре целые сутки...

Между тем препятствия и задержки на пути умножались, нетерпение государыни возрастало, как вдруг мы получили известие, что император²⁹ на другой день по приезде в Херсон выехал оттуда и поспешил в Кайдак, от которого мы были недалеко. Император намеревался выехать навстречу царской галере. Но Потемкин, который отправился вперед в Кайдак, предварил об этом императрицу, вследствие чего она вышла на берег, оставила почти всех нас на галерах, села в карету, поспешила навстречу

ЗМІСТ

Місто на Дніпрі в меморіальній традиції кінця XVIII — початку XX ст.	3
КОРЖ М. Про початок Міста	70
ПОНЯТОВСЬКА Г. Було розкажує мені дід.....	72
НЕВІДОМА. Виросла я в Половиці	73
ЖУРНАЛ. Подорож у Крим	74
ЛЮДОЛЬФ К. З листів про Крим	76
СЕГ'ЮР Л.-Ф. Нотатки з південної мандрівки	77
СУМАРОКОВ П. Новоросійськ.....	79
ВОЄЙКОВ О. Катеринослав перед моїми очима.....	81
ВЕРНЕТ І. Короткий спомин	85
ЧЕРНОВ С. Ювілейні спогади	86
СТАНІСЛАВСЬКИЙ І. Поява у Місті євреїв.....	95
ФАДЄЄВ А. В конторі іноземних поселенців	96
МОБІЛЬЄ С. Нотатки квакера	113
ЯРОСЛАВСЬКИЙ В. Автобіографічні нотатки	116
ЛОНГІНОВ Н. В Катеринославі.....	121
РИНДОВСЬКИЙ М. Згадуючи Катеринослав	123
ВІГЕЛЬ. Ф. Жалюгідні руїни	130
КАТЕРИНОСЛАВЕЦЬ. Шістдесят років тому.....	132
СРЕЗНЕВСЬКИЙ І. З листів до матері.....	133
ГАВРИІЛ (РОЗАНОВ). Новий кафедральний собор	135
БЕЛІНСЬКИЙ В. Лист з Катеринослава	140
АРНОЛЬД М. Спомини про гімназію.....	141
Г'НЄДІН Д. Добрим словом про гімназію	145
ЗАЛЮБОВСЬКИЙ Г. Окрушини шкільних споминів.....	150
ВСЕВОЛОЖСЬКИЙ М. Невиразне містечко.....	156
СИМОНОВ М. Безпощадне навчання	157
КРЕТЧМЕР М. В сирітських кантоністах.....	159
ЯНЕНКО П. У старому Катеринославі.....	188
ЛОНГІНОВ М. Дещо про пам'ятник.....	193
СТРУКОВ П. Пам'ятник імператриці.....	196
ТИТОВ Г. Листи з Катеринослава.....	198

ГАСАНЕНКО Д. Зі споминів.....	206
МОЛЧАНОВА О. Уривки зі спогадів	215
БРАЇЛКО М. Скупий Фабр	218
МИКЛАШЕВСЬКИЙ А. Спомин про Фабра	220
СІВЕРЯК. Анекдоти про Фабра	222
ПЕТРОВ С. Дивакуватий Фабр.....	224
АНДРІЄВСЬКИЙ С. Місто смертей	225
ПЕРЕВОЩИКОВ Д. Південне місто контрастів.....	233
АФАНАСЬЄВ-ЧУЖБІНСЬКИЙ О. Катеринославський ярмарок.....	236
БАЛЛІН М. Нотатки про піквікський клуб.....	240
ПАВЛОВИЧ В. Катеринослав у статистиці.....	258
БІБІКОВ П. Посереднє містечко.....	262
ЖУКОВ К. Коротка зупинка на ніч	267
ПОПОВ М. У місцевій семінарії	269
КОЛИШКО О. Губернські персонажі.....	270
МАШУКОВ В. Зустріч з Містом	273
СИДОРОВ В. Рай для ботаніка.....	275
БИКОВ М. Добрим словом про друзів	281
КОСАЧ О. В гостях у Катеринослава	297
СИНЯВСЬКИЙ А. Революціонери Селянської спілки	305
ДОРОШЕНКО Д. Згадуючи давнє-минуле	308
ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО Н. Місто відомих істориків	321
МАЗЕПА І. Два роки революції в Катеринославі.....	326
ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО М. Зі спогадів командарма.....	350
ЛЕВЧЕНКО С. Невтішні вражіння	367
МАХНО Н. Бої за Місто.....	371
ІГРЕНЄВ Г. Батько Махно та його головорізи	373
ШКУРО А. Добровольці у Місті	385
УРУСОВА В. У революційному Катеринославі.....	388
МАЗЕПА Г. Спогад про дитинство	494
Примітки та коментарі.....	499

Науково-популярне видання

ОБРАЗИ МІСТА НА ТЛІ ЕПОХ

АНТОЛОГІЯ

**Опрацювання джерел, підготовка до друку,
вступна стаття, примітки та коментарі
доктора історичних наук,
професора В. М. Заруби**

Відповідальна за випуск *Оксана Нечай*

Дизайнерка *Олександра Нечай*

Коректорка *Алла Соколова*

Підписано до друку 17.03.2025. Формат 70x108/16.
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 48,65.
Наклад 50 пр. Зам. № 30.

Видавництво та друкарня ПП «Ліра ЛТД».

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6042 від 26.02.2018.

Вул. Наукова, 5, м. Дніпро, 49107.

dnipro.lira@gmail.com | +38 (067) 561-57-05 | lira.dp.ua